

Герасимчук О.П. Гарантії прав особи, потерпілої від злочину, на стадії порушення кримінальної справи / О.П. Герасимчук // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 36. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. — С. 448 – 453.

Герасимчук Олег Павлович

викладач кафедри правосуддя і кримінально-правових дисциплін

Національного університету “Острозька академія”

ГАРАНТІЇ ПРАВ ОСОБИ, ПОТЕРПІЛОЇ ВІД ЗЛОЧИНУ, НА СТАДІЇ ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Із нормативним закріпленням в Кримінально-процесуальному кодексі України принципу диспозитивності, постала потреба переглянути чинний кримінальний процес з точки зору забезпечення необхідної і достатньої активності в кримінально-процесуальних відносинах особи, яка потерпіла від злочину. Очевидно, що пріоритетом тут має стати стимулювання активності потерпілої від злочину особи, особливо забезпечення її активної участі на перших етапах кримінального процесу, зокрема, при порушенні кримінальної справи.

Слід зазначити, що порушення кримінальної справи в різних аспектах досліджувалось в юридичній науці, зокрема, В.С. Зеленецьким [1], О.Р. Михайленком [2], Ю.К. Якимовичем і Т.Д. Паном [3] та іншими. Проте з точки зору розширення прав та закріплення правових гарантій їх реалізації потерпілим, зокрема з врахуванням розширення застосування принципу диспозитивності в кримінальному процесі, ця стадія вивчалася меншою мірою.

Стадія порушення кримінальної справи — це самостійна стадія з якої бере початок кримінальний процес. Її специфічним завданням є встановлення наявності чи відсутності підстав для порушення кримінальної справи [4].

На відміну від стадії досудового розслідування, на стадії порушення кримінальної справи немає і не може бути такого суб'єкта як потерпілий (в кримінально-процесуальному значенні). Відповідно до ст. 49 КПК України потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. А для того, щоб особа набула статусу потерпілого необхідна відповідна постанова особи, що проводить дізнання, слідчого, судді або ухвала суду. Така постанова (ухвала) може бути винесена лише після порушення кримінальної справи, або, принаймні, одночасно з порушенням (у справах приватного обвинувачення).

Для визначення статусу особи, яка постраждала від злочину, до визнання її потерпілим в літературі пропонується ввести термін “жертва злочину” [5], хоча цей термін має більше кримінологічне значення.

На стадії порушення кримінальної справи суб'єктом кримінально-процесуальних відносин виступає заявник (статті 95, 97 КПК — особа, яка подає заяву чи повідомлення про злочин), так звана “зацікавлена особа” (в статті 99 КПК — “заінтересована особа” — особа, інтересів якої стосується рішення, що виноситься за результатами стадії порушення кримінальної справи). У статті 236⁸ КПК згадується й “особа, за заявою якої було порушено справу”. В ролі заявника, зацікавленої особи може виступати і особа, якій злочином завдано шкоду. На етапі порушення кримінальної справи вона має специфічний комплекс прав (відмінний від передбачених ст. 49 та інших КПК України). Від реалізації цих прав, ефективності роботи уповноважених державних органів та посадових осіб залежить захист прав потерпілої особи, реалізація статусу потерпілого у порушеній кримінальній справі.

Таким чином термін “потерпілий” до винесення відповідного процесуального документу можна використовувати лише в значенні “особа, якій фактично завдано шкоду злочином”, а не для позначення потерпілого-суб'єкта з відповідним комплексом процесуальних прав. Проте таке розуміння не матиме сенсу в кримінальному процесі і може використовуватись лише в позапроцесуальному контексті.

Разом з тим у Постанові Пленуму Верховного Суду України № 13 від 2 липня 2004 р. “Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів” (пп. 27, 28) щодо правовідносин на стадії порушення кримінальної справи поняття “заявник” та “потерпілий” для позначення особи, яка ініціює кримінальний процес, використовуються в одному і тому ж значенні, що в контексті кримінально-процесуальних відносин навряд чи є юридично коректним [6]. У статті 98² КПК також зазначається, що у разі порушення кримінальної справи копія відповідної постанови негайно вручається потерпілому. Це фактично означає, що постанова про визнання особи потерпілим має бути винесена одночасно, чи принаймні впродовж найближчого часу (не пізніше трьох діб, тобто коли має бути вручена постанова про порушення кримінальної справи). Тому, на нашу думку, більш коректно було б сформулювати частину першу статті 98² КПК наступним чином: “У разі порушення кримінальної справи прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов’язані негайно вручити копію відповідної постанови особі, щодо якої порушено справу, заявнику, особі, інтересів якої стосується дана постанова, та потерпілому, якщо такі особи відомі. При неможливості негайного вручення копія постанови вручається не пізніше трьох діб з моменту її винесення.”

На нашу думку, стадія порушення кримінальної справи закінчується в момент винесення остаточного рішення за скаргою заявника, оскільки саме в цьому один із проявів засади диспозитивності, — зацікавлена особа або заявник може погодитись із прийнятим рішенням або ж оскаржити рішення про відмову в порушенні кримінальної справи. І лише в момент остаточного прийняття рішення по суті скарги припиняються правовідносини, пов’язані із розглядуваною стадією процесу.

Аналізуючи норми чинного КПК України на стадії порушення кримінальної справи можна виокремити наступний обсяг прав особи, яка постраждала від злочину: 1) право подати заяву чи повідомлення про злочин в усній чи письмовій формі; 2) право на розгляд заяви чи повідомлення прокурором, слідчим, органом дізнання або суддею; 3) право на забезпечення

особистої безпеки чи безпеки членів сім'ї або близьких родичів; 4) право давати пояснення чи відмовитись давати пояснення; 5) право бути проінформованою про результати розгляду заяви чи повідомлення; 6) право на оскарження постанови про відмову в порушенні кримінальної справи; 7) право бути проінформованою про час розгляду скарги суддею; 8) право брати участь у розгляді скарги суддею та висловлювати свої доводи; 9) право апеляційного оскарження постанови судді винесеної за результатами розгляду скарги про відмову в порушенні кримінальної справи; 10) право бути присутньою при розгляді апеляційної скарги та висловлювати свої доводи.

Реалізація цих прав ґрунтується на принципі диспозитивності. Але для того, щоб вони не стали фікцією, кожне з них має бути належним чином забезпечене відповідними процесуальними гарантіями.

Процесуальні гарантії визначають як передбачену законом систему умов і засобів організаційно-процедурного характеру, які регламентують порядок, форми і методи реалізації прав і свобод громадян [8]. В літературі також зазначається, що кримінально-процесуальні гарантії — це передбачені кримінально-процесуальним законом засобами забезпечення досягнення завдань кримінального судочинства й охорони прав та законних інтересів осіб, які беруть в ньому участь [9]. Тому важливо провести аналіз засобів, які сприяють реалізації процесуальних прав.

Особа має право подавати заяву чи повідомлення на власний розсуд в усній чи письмовій формі, при цьому усна заява, відповідно до ст. 95 КПК України, заноситься до протоколу, який підписується заявником та посадовою особою, що прийняла заяву. В чинному КПК України не закріплено вимог до заяви чи повідомлення про злочин у справах публічного провадження.

У справах, які порушуються за скаргою потерпілого, стаття 251 КПК передбачає, що скарга потерпілого повинна відповідати вимогам, які встановлені Кримінально-процесуальним кодексом для обвинувального висновку. В Постанові Пленуму Верховного Суду України № 13 від 2 липня 2004 р. “Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені

права потерпілих від злочинів” у п. 25 зазначено, що в скарзі (яка подається в порядку ст. 27 КПК) “мають бути чітко викладені підстави для порушення справи, зокрема, обставини, час, місце, мотиви, наслідки вчинення злочину, його кримінально-правова кваліфікація та відповідні докази; дані про особу, яка підозрюється в його вчиненні; прохання про притягнення її до кримінальної відповідальності тощо” [10].

В літературі уже висловлювалась думка, що такі вимоги є нереальними і навіть протизаконними, оскільки збирати відомості про іншу особу (прізвище, ім'я, по-батькові, рік народження, місце проживання, сімейний стан, дані про судимість тощо) потерпілий не має права [11]. Разом з тим, на практиці трапляються випадки, коли суддя (у справах приватного провадження) залишає заяву без розгляду і повертає її заявнику для зазначення місця проживання особи, яка скоїла кримінально каране діяння, зазначення доказів, які стверджують обставини, викладені в заяві, юридичної кваліфікації діяння тощо.

Зрозуміло, що у випадку подання заяви у справах приватного провадження юридично малоосвіченою особою, процес може відчутно ускладнитися. Проте, на нашу думку, в таких випадках при поверненні заяви особі, яка її подала, суд, діючи формально в межах своїх повноважень, практично зловживає своїм правом і тим самим порушує права особи, яка потерпіла від злочину, в тому числі і право-принцип на вільний доступ до правосуддя (ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод).

Для розв'язання цієї дилеми в КПК України доцільно закріпити чіткі та реальні вимоги до заяви, яка подається в порядку ст. 27 КПК України. В спеціальній нормі також мають бути закріплені дії судді, пов'язані із надходженням заяви, що не відповідає встановленим вимогам, обов'язок прийняти заяву, яка таким вимогам відповідає.

Варто відзначити, що в справах публічного провадження особливих вимог (крім підпису заявника) до заяви чи повідомлення про злочин не ставиться. Праву особи, яка потерпіла від злочину, на повідомлення про злочин відповідає

обов'язок прокурора, слідчого, органу дізнання або судді прийняти і розглянути заяву чи повідомлення в тому числі і в справах, які не підлягають їх віданню.

Особи, які проводять перевірку заяви або повідомлення про злочин мають право (у разі необхідності) відбирати пояснення від громадян чи посадових осіб або витребувати необхідні документи. Це є своєрідною гарантією законності і обґрунтованості винесення процесуальних рішень при порушенні кримінальної справи. Але на цій стадії не передбачено обов'язку давати пояснення, відповідальності за відмову від дачі пояснень осіб, які можуть підтвердити (чи спростувати) факт скоєння злочину, права потерпілої особи відмовитися давати пояснення, відповідальності за дачу завідомо неправдивих відомостей. Однозначного вирішення цих питань наразі немає [12].

Цьому заважає в першу чергу невизначеність процесуального статусу заявника. Заявником фактично може бути особа, яка була очевидцем події, або ж безпосередньо постраждалою особою. У першому випадку заявник надалі може стати свідком (тоді вона буде зобов'язана дати свідчення), в другому — потерпілим (тоді дача показань буде її правом). З точки зору забезпечення публічних інтересів, для встановлення об'єктивної інформації, особа мала б нести обов'язок повідомити відому їй інформацію. Проте, на нашу думку, забезпечення публічних інтересів не обов'язково у всіх випадках повинно превалювати над приватними інтересами. Вважаємо, що для заявника дача пояснень має залишатися його правом. Заявник і без того несе кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про злочин (ст. 383 КК), а відомі йому обставини він викладає у заяві.

Особа, яка постраждала від злочину повинна мати також право вже на стадії порушення кримінальної справи надавати особі чи органу, який розглядає заяву, наявні в неї матеріали, що можуть мати доказове значення.

Особа, яка повідомила про злочин (в тому числі і потерпіла), члени її сім'ї та близькі родичі мають право на застосування заходів безпеки (ст. 97 КПК). Ці заходи є однією із гарантій реалізації прав особи і одночасно гарантією встановлення об'єктивної істини у справі. Вони застосовуються за наявності

відповідних підстав, що свідчать про реальну загрозу життю та здоров'ю, житлу чи майну особи, яка повідомила про злочин, членів сім'ї та близьких родичів, якщо шляхом погроз або інших протиправних дій щодо них здійснюється вплив на учасників кримінального процесу. Обов'язок перевірити наявність загрози та прийняти рішення про застосування чи відмову в застосуванні заходів безпеки відповідно до ст. 52¹ КПК України покладається на прокурора, орган дізнання, слідчого або суд (суддю) для прийняття ними відповідного рішення. Для прийняття такого рішення КПК передбачає 3-денний строк, а у невідкладних випадках зобов'язує прийняти рішення про застосування заходів безпеки негайно. Це теж є однією з гарантій захисту прав особи, потерпілої від злочину.

В статті 98² КПК передбачено, що у разі порушення кримінальної справи прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані вручити копію відповідної постанови особі, щодо якої порушено справу, та потерпілому негайно. При неможливості негайного вручення копія постанови вручається не пізніше трьох діб з моменту її винесення або протягом трьох діб з моменту явки, приводу чи встановлення місця перебування цих осіб.

Кримінально-процесуальний закон не визначає обов'язку прокурора, слідчого, органу дізнання або судді повідомляти заявника про направлення заяви чи повідомлення за належністю. Це, звичайно, є порушенням права особи, яка потерпіла від злочину (рівно як і заявника), своєчасно знати, що вона залучена у сферу кримінального судочинства. А тому в КПК чітко має бути передбачено обов'язок, форма і строки повідомлення про прийняте рішення особи, яка подала заяву чи повідомлення, а також особи, яка потерпіла від злочину (якщо це різні особи). Найбільш доцільно, на нашу думку, нормативно закріпити обов'язкове повідомлення в письмовій формі, яке має надсилатись одночасно з направленням заяви чи повідомлення за належністю, але не пізніше наступного робочого дня з моменту прийняття того чи іншого рішення.

Обов'язковим є повідомлення заінтересованих осіб передбачене при винесенні постанови про відмову в порушенні кримінальної справи (ст. 99

КПК). В КПК не зазначено строку та форми повідомлення про результати розгляду заяви (повідомлення), що на практиці призводить до порушення прав особи, яка потерпіла від злочину. На нашу думку, в законі має бути передбачено надіслання зацікавленим особам копії постанови про відмову в порушенні кримінальної справи негайно після її винесення, але не пізніше наступного робочого дня.

Важливою гарантією прав особи, яка потерпіла від злочину, є право на оскарження рішення про відмову в порушенні кримінальної справи. Відповідно до ст. 99¹ КПК України постанова про відмову в порушенні кримінальної справи може бути оскаржена відповідному прокурору, а якщо таку постанову винесено прокурором — вищестоящому прокурору. Крім того, зазначену постанову може бути оскаржено до суду. Таким чином проявляється диспозитивна засада, що передбачає право особи оскаржити прийняте рішення на її вибір або до прокурора, або до суду. Крім того, додатковою гарантією реалізації прав особи є можливість подання скарги також і її представником.

Про час розгляду суддею скарги на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи повідомляється особа, яка подала скаргу. Вважаємо, що доцільно передбачити в КПК України положення про те, що у випадку, коли скаржник і особа, яка потерпіла від злочину, є різними особами, про час розгляду скарги необхідно повідомляти і особу, інтересів якої стосується розгляд справи. Це б забезпечило більш повну реалізацію прав особи, яка постраждала від злочину.

Обмеженням засади диспозитивності є також передбачене в ст. 236² КПК України положення про те, що суддя заслуховує пояснення особи, яка подала скаргу лише в разі необхідності. Для більш повного забезпечення реалізації прав потрібно передбачити право особи, яка подала скаргу (а також особи, яка потерпіла від злочину, якщо це різні особи), дати пояснення по суті скарги кожен раз, коли вона цього бажає.

Розвиваючи прояви принципу диспозитивності, законодавець передбачив право особи, яка подала до суду скаргу на постанову органу дізнання, слідчого

чи прокурора, на апеляційне оскарження відповідної постанови судді. Скаржник може подати апеляційну скаргу у випадку залишення без задоволення скарги на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи. Таке ж право на апеляційне оскарження варто надати і особі, яка потерпіла від злочину, але з певних причин не подала скарги на постанову органу дізнання, слідчого чи прокурора до суду.

Строк для апеляційного оскарження складає 7 діб з дня винесення постанови суддею. Для забезпечення прав осіб, які зацікавлені в порушенні кримінальної справи, варто передбачити обов'язок повідомлення суддею про результати розгляду скарги усіх зацікавлених осіб, якщо відомості про них містяться в матеріалах справи. Строк в такому випадку слід відраховувати з дня отримання особою повідомлення чи копії постанови, оскільки в ст. 236⁶ КПК не зазначено строку направлення такої постанови.

Відповідно до статті 236⁷ КПК (в редакції закону від 24.12.06 р.) до місцевого суду можна оскаржити також і постанову про порушення кримінальної справи. Право на оскарження постанови, винесеної за фактом вчинення злочину, має особа, інтересів якої стосується порушена кримінальна справа. Право на оскарження до суду постанови про порушення кримінальної справи має бути прямо надано також і потерпілому та заявнику, наприклад, з причин порушення кримінальної справи за іншим фактом, ніж той, на який звертав увагу заявник, чи за іншою (менш тяжкою) статтею тощо.

Важливо зауважити, що про розгляд скарги на постанову про порушення кримінальної справи, суд повідомляє, серед інших осіб, також і потерпілого або особу, за заявою якої було порушено справу. Таким чином, в законодавстві розрізняється особа потерпілого та заявника. Разом з тим вважаємо, що повідомляти про розгляд скарги на порушену кримінальну справу варто і потерпілого, і заявника, оскільки це стосується їх інтересів.

Таким чином, гарантіями прав потерпілої від злочину особи є: обов'язок прокурора, органа дізнання, слідчого, суду прийняти та розглянути заяву чи повідомлення про злочин; обов'язок вжити, у разі необхідності, заходи безпеки

щодо заявника, членів його сім'ї та близьких родичів; повідомляти про результати розгляду заяви чи повідомлення про злочин зацікавлених осіб; обов'язок прийняти та розглянути скаргу заявника на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи; обов'язок судді повідомляти скаржника про час розгляду скарги; надсилати постанову про результати розгляду скарги особі, яка подала скаргу.

Додатковими гарантіями на цій стадії варто передбачити: нормативне визначення вимог, що ставляться до заяви про злочин (що подається в порядку ст. 27 КПК); регламентація дій судді, що стосуються прийняття чи повернення скарги; право особи, яка подала скаргу до суду, дати пояснення по суті скарги за бажанням. Подальшого дослідження потребують питання теоретичного обґрунтування та нормативного врегулювання тих випадків, коли заявник (скаржник) і потерпіла від злочину особа є різними особами.

Перелік використаних джерел та літератури.

1. Зеленецький В.С. Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе.— Харьков, 1974. — 168 с.
2. Михайленко А.Р. Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе.— Саратов, 1975. — 142 с.
3. Якимович Ю.К., Пан Т.Д. Досудебное производство по УПК РФ. — С.Пб.: Юридический центр “Пресс”, 2004. — 316 с.
4. Там само. — С. 104.
5. Тарасова Ю.Л. Уголовно-процесуальное право.— М.: Экзамен, 2004. — С. 37.
6. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 від 02.07.04 р. // Юридичний вісник України.— 2004. — № 42.— 16-22 жовтня. — С. 25.
7. Зеленецький В.С. Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе.— Харьков, 1974. — С. 46.
8. Заворотченко Т. Система конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні // Право України. — 2002. — № 5. — С. 114.
9. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України. — К.: Либідь, 1999. — С. 32.
10. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 13 від 02.07.04 р. // Юридичний вісник України.— 2004. — № 42.— 16-22 жовтня. — С. 25.

11. Попелюшко В. Справи приватного обвинувачення: актуальні проблеми, законодавчі парадокси // Право України. — 2003. — №4. — С. 100.

12. Якимович Ю.К., Пан Т.Д. Досудебное производство по УПК РФ. — С.Пб.: Юридический центр “Пресс”, 2004. — С. 118.

У статті піднімається проблема закріплення кримінально-процесуальних гарантій прав особи, що потерпіла від злочину, на стадії порушення кримінальної справи. Дана проблема розглядається через призму необхідності розширення принципу диспозитивності в кримінальному процесі.

The article touches upon the problem of guarantees of the victim's rights in criminal procedure on the beginning stage of the criminal case. As the basis of the research author proposes the need of increasing the use of the principle of the disposition in criminal procedure.